

ունէր: Խնդրեցի տոմսակ մը վերապահել ինծի համար, ու եկայ Ապու Տարտարի առաջնորդարանը՝ ժաք-բարով բսելու Սրբազանին: Թորգոմ եպս. ջանաց համագել, յետոյ խնդրեց և ի վերջոյ բռնացաւ գրեթէ՝ սրպէսգի սպասեմ մինչև յաջորդ շաբաթ: Շաբաթը չանցած Թորքիա պատերազմի կը մտնէր և ես հազիւ իտալական վերջին չոգեհաւով կրցայ բերել տալ երուսողէմ Օթէլ Գասթի մէջ թողած գոյքերս, շնորհիւ Գայրեգեհան Վրդ.ի (այս եպս.) փութկոտ կարգադրութեան:

Մէկ-երկու ամիս վերջը, երբ պատերազմի լուրերը անձկութեամբ կը լեցնեն ամէնքս ու Աղեքսանդրիոյ Ֆրանսական Հիւպատոսարանը բազմաթիւ խնդրանքներ կ'ընդունի և արձանագրութիւններ կը կատարէ, ես ալ խնդրագիր մը կը գրեմ դոր պիտի տանիմ յանձնեմ յաջորդ առաւօտուն: Իրիկունը, դիպուածով Առաջնորդարանը կը գտնուիմ և հակառակ որոշած ըլլալու թէ ոչ ոքի պիտի չյայտնեմ դիմումս, չեմ կրնար ինքզինքս արգիլել ակնարկութիւն մը ընելէ՝ անոր՝ երբ խօսքը կը դառնայ Ֆրանս. ճակատի կռիւներուն վրայ: Թորգոմ եպս. կը հասկընայ: Կը հարցափորձէ, կը պահանջէ որ ցոյց տամ խնդրագիրս և ձեռքէս առնելով կը պատռէ գայն. յետոյ խօսք կ'առնէ որ պիտի հրաժարիմ այդ գաղափարէն:

Այսպէս, ուրեմն, Ան որ ոչ ևս է հիմա, մօտաւորապէս քսանհինգ տարի առաջ իրարու ետեւ երկու անգամ պատճառ եղաւ, իր միջամտութեամբը, որ ես ապրիմ մինչև հիմա, անկէ առաջ ուրիշ անգամ մը զիս խաղաղեցնելու բարեկամութիւնն ինծի ըրած ըլլալէ ետքս եթէ հետագային կրցայ, իր տառապալից օրերուն, իրեն քիչ մը զօրավիգ և սփոփանք ըլլալ, կը մտածեմ հիմա — որովհետեւ մտածած չէի այն ատեն — թէ ատիկա եղաւ դոյզն հատուցում մը ինձմէ՝ փոխան իր ինծի մատուցած փրկարար ծառայութեան...

Եւ ատիկա նոր — կամ հին — պատճառ մը տւելի կ'ըլլայ հիմա՝ որպէսզի խորապէս զգամ իր մահուան վիշտը:

ՄԵԾ ՀԱՅ ԴԵՄՔ ՄԸ

Թորգոմ Գուշակեան Պատրիարքի անակնկալ մահուան դոյժը անասելի ցաւով սիրտս գալարեց, ու թէև շաբաթներ անցած են անկէց ի վեր, դեռ չեմ կրցած վարժուիլ մտքով ու սրտով մեծ այդ հայուն մեղմէ ընդմիշտ հեռացած, գործելէ առյաւէտ դադարած ըլլալու անգութ գաղափարին: Եթէ Պիոս ԺԱ. Պապին պէս, որ, խոր ծնունդեան մէջ, իր բոլոր կրցածը իրականացուցած ըլլալէ յետոյ, վախճանեցաւ միևնոյն օրը, Թորգոմ Պատրիարքն ալ յառաջացեալ տարիքի մը մէջ չիջանէր, մենք գորովալից պատկառանքով մը պիտի խոնարհէինք անոր դադարին առջև, բայց պիտի չզգայինք այն սուր մօրմօքն ու անսփոփելի վիշտը, զոր մեղի կ'ազդէ վաղաժամ անհետացումը հազուադիւս գործիչի մը և մտաւորականի մը որ դեռ իր բոլոր մտաւոր ուժերուն հասունութեանն ու բեղունութեանը մէջ կը գտնուէր, և որ ոչ միայն Սողիմական Հայ մեծ Տան, որուն մեծագոյն գահակալներէն մին եղաւ, այլ ամբողջ Հայ ազգին, Հայ եկեղեցիին ու Հայ մշակոյթին իր հմտութեամբ, փորձառութեամբ, անձնակրթութեամբ, հմայքով՝ տակուին երկար ատեն թանկագին ծառայութիւններ մատուցանել կարող էր:

«Անահիտ»ի այս տարուան առաջին թիւին մէջ, որ քանի մը օրէն լոյս կը տեսնէ, արտայայտած եմ իմ գգացումս այդ մեծարժէք հայուն կեանքին ու մահուան մասին ու ջանացած եմ էական դիժերուն մէջ պատկերացնել ու մեկնաբանել անոր նկարագիրն ու գործը: «Սիոն»ի բացառիկ թիւին համար, ուր պիտի երևան ողբացեալ Պատրիարքը մօտէն ճանչցած հայ անձնաւորութեանց ու մասնաւորապէս իր մտաւորական եղբայրակիցներուն մեծարանքի արտայայտութիւնները, հանգուցեալին ինչպէս և իմ ամենէն սիրելի բարեկամներէն մին, այս մահով սգաւոր բոլոր հայերուն ամենէն սգաւորը, Մեսրոպ Արքեպս. Նշանեան, ինծի ալ հրաւէր ուղղած ըլլալով գրութեամբ մը իմ յարգանքի խօսքս բերելու, այդ այնքան

տիրական որքան տխուր պարտականութիւնն է որ ահա կու գամ կատարել: Պիտի չկրկնեմ ինչ որ արդէն ըսած եմ «Անահիտ» մէջ. պիտի չծանրանամ անոր բովանդակ բազմաձև գործունէութեան բոլոր փուլերուն վրայ, այլ անոր կեանքին մէկ քանի կարևոր դրուագները ոգելով և իրմէ ունեցած իմ անձնական յիշատակներէս մէկ քանին պատմելով՝ անոր բազմաձիւր ու բազմադիւն, միանգամայն պատկառազդու և յանկուցիչ անձնաւորութեան հանդէպ երկար ատենէ ի վեր ունեցած խոր յարգանքի ու եղբայրական սիրոյ գգացումներս անգամ մը ևս պիտի արտայայտեմ:

Իր անունը գովեստով լսած էի արդէն՝ կեդրոնականէն ելլելէս քիչ յետոյ, իբրև Արմաշու Դպրեմանքին մեր ազգին ընծայած ամենէն զարգացած ու տաղանդաւոր եկեղեցականներէն մին և իբր արդէն իսկ որպէս Դպրեմանքին փոխ-տեսուչ և յետոյ որպէս փոխ-վանահայր վարչական կարողութիւններ ցոյց տուող ուսուցչապետ. կարողութիւններ՝ զոր քանի մը տարի ետքը պիտի աւելի լայն սահմանի մը մէջ ապացուցանէր իբր Սեբաստիոյ վիճակին արդիւնաշատ առաջնորդ: Բայց զինքն անձամբ ճանչնալու պատենութիւնը չէի ունեցած: Այդ հաճոյքը ունեցայ 1908 ի աշնան, երբ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն քիչ յետոյ ամսուան մը համար Պոլիս գացած ըլլալով՝ կաթողիկոսական ընտրութեան պատգամաւոր անուանուեցայ և Թրքահայ պատգամաւորներու քառասուն հոգինոց կարաւանին հետ ճամբայ ելայ դէպի Կովկասեան Հայաստան: Այդ կարաւանին մէջ կը գտնուէր նաև Թորգոմ Վրդ. Դուշակեան: Մեր հանդիպման առաջին րոպէն, բնազդական անդիմադրելի մզումով մը, խորին բարեկամութիւն մը ծնաւ մեր երկուքին միջև, որ արդէն իսկ Դուրեան Սրբազանին համար հաւասարապէս ջերմ սիրոյ մը կապն ունէինք, և այդ բարեկամութիւնը տարիներու ընթացքին դարձաւ աւելի ամուր և աւելի քաղցր:

Թիֆլիսէն Երևան տանող շոգեկառքին մէջ, ան ու ես դէմ դիմաց նստած էինք.

առջի իրիկունը մտած էինք շոգեկառք, գիշերը անոր մէջ պիտի անցընէինք և հետեւել օրը միջօրէնէն մէկ-երկու ժամ առաջ պիտի հասնէինք Երևան. երկուքս ալ հազիւ կրցանք քիչ մը մրափել. արդէն մտերիմներ դարձած, անընդհատ կը խօսէինք մեզի սիրելի նիւթերու վրայ. ու կ'ուզէինք արթուն ըլլալ այն րոպէն որ մեր շոգեկառքը Հայաստան պիտի մտնէր. կ'ուզէինք երկուքս ալ իսկոյն տեսնել մեր հինաւուրց հայրենիքին բնականարները, ու մանաւանդ մեր սրբազան լեռը, Արարատը, ալևոր նախագահը բոլոր Հայաստաններուն: Այդուն առաջին նշոյլներուն, տեղացի մը մեզի իմացուց թէ կը մանէինք Հայաստան: Թորգոմ վարդապետը իր պայուսակին մէջ ունեցած հաց, պանիր ու խնձոր՝ չիլ մը դինի հետ հաներ էր, ու մեր նախաճաշն ընելու վրայ էինք այդ պահուն: Ոտքի ելանք երկուքս ալ և գինիի լեցուն գաւաթը ձեռքերնիս, անհամբեր կը սպասէինք Արարատը տեսնելու. օդը մշուշոտ էր, երկինքը սքողուած, բայց առաւօտեան լոյսը հետզհետէ քիչ մը աւելի ոյժ ստանալով, նշմարեցինք հեռուն, երկնքին մէջ, շատ բարձր, սպիտակ ամպ մը, անշարժ, կոնաձև. ԿՆ ԷՐ. երկուքս ալ, նոյն սարսուռով ցնցուած, իրարու ցոյց տուինք զայն. խորապէս յուզուած էինք. մեր գաւաթները իրարու բաղիսեցինք ու մինչև յատակը պարպեցինք մեր պապեական վեհափառ լեռան կենացը: Ահա թէ ինչ սրտաշարժ ու կրնամ ըսել նուիրական հանգամանքներու մէջ է որ իր և իմ միջև կնքուեցաւ այն ջերմ սրտակցութիւնը որ տեւեց, անեղձ ու հետզհետէ աւելի խոր, մինչև իր ազնիւ ու վճիռ սրտին բարախելէ դադրիլը:

Էջմիածնի մէջ, Թորգոմ վարդապետ Մայր Աթոռի Միաբանութեան բոլոր անդամներուն, ձեմարանի ուսանողներուն, Կովկասի ամէն կողմէն եկած հայ անձնաւորութեանց սէրն ու սքանչացումը գրաւեց թէ՛ այն զմայլելի բաժակաճառերով զորկ'արտասանէր ցերեկուան ու իրիկուան ճաշերու ատեն, որոնց կը մասնակցէին (վաղարշապատէն հրաւիրուած Հայերն ալ միասին հաշուելով) աւելի քան երկու հա-

Լուսահոգի Սրբազանը դադադին մէջ՝ շրջապատուած Ընծայարանի Սարկաւագներէն.

բիւր հոգի, և թէ՛ ընտրական ժողովի նիստերուն մէջ իր կարծիքներու լուրջ ու կշռուած բանաձեւումով. հոն ամէնքը ու կշռուած բանաձեւումով. հոն ամէնքը ճանչցան ու գնահատեցին իր մէջ լաւաւ գոյն ճարտասանն այդ բազմամարդ ժողովին, ուր սակայն կային շատ յայտնի աշխարհական ու եկեղեցական մտաւորականներ, և մեծագոյն բեմբասացներէն մին զոր մեր ժողովուրդն արտադրած ըլլայ: Ենթադրեալ օրոշումներ ռալլերի վրայ դրուած է, կ'ըսէր էջմիածնի յայտնի միաբաններէն մին: Արդարեւ, անոր ճարտասանութիւնը բնական ու անճիգ թուող հոսուածով մը կը թուալէր, ներդաշնակ ու շնորհալի գնացքով, ու նոյն ատեն՝ միշտ հասուն մտածումով մը տոգորուած և փափուկ զգացումով մը թրթռուն:

Այդ առաջին հանդիպման ու առաջին գործակցութեան յիշատակներն անմոռանալի ու բարձրօրէն թանկագին են ինծի համար:

Յետոյ, երկար տարիներ հեռու մնացինք իրարմէ. բայց իր գործերուն կը հետեւէի, և անոնք զինքը միշտ ինծի շատ մօտիկ կը պահէին:

Զգայուն սրտով ու զարգացած ուղեղով այդ մտաւորականը՝ կորովի ու ճարտար, ձեռներէց ու անձնուէր, ինքզինքը սիրելի ու յարգելի տուող առաջնակարգ գործիչ մըն էր նաև: Թէ ի՞նչ բազմազան ու բազմարդիւն գործունէութիւն մը ունեցած է այդ հայրենասէր, ժողովրդասէր, նեցած է այդ հայրենասէր, ժողովրդասէր, գաղափարապաշտ եկեղեցականը, իբր Սեբաստիոյ առաջնորդ, յետոյ Եգիպտոսի իր առաջնորդութեան երկարամեայ շրջանին, ու պատերազմի ատեն՝ Հնդկաստան, Պիրմանիա և մօտակայ այլ երկիրներ իբր Ամենայն Հայոց Հայրապետի նուիրակ իր հովուական պաշտօնին մէջ, որու ընթացքին ան (Պօղոս Նուպար փաշայի խնդրանքով) Ազգային Դատին համար նուիրատուութիւններ հաւաքեց և Հ. Բ. Ը. Միութեան մասնաճիւղեր հաստատեց, ատիկա ամէնքին յայտնի է: Եգիպտոսի առաջնորդութեան ժամանակ ան ոչ միայն իր վարչական կարողութիւններով մեծ ծառայութիւններ մատուցեց այդ կարևոր գաղութին, ոչ միայն ինքզինքն ու իր ազգը օտարներուն յարգելի կացոյց, այլև յայտ-

նընցաւ ներհուն ու ճարտար գրագէտ՝ «Արեւիկ» տուած իր բազմաթիւ բովանդակալից յօդուածներով և գրքի ձևով լոյս տեսած իր քանի մը գրական ընտիր երկասիրութիւններով: Յետոյ, 1920-ին, Գէորգ Ե. Կաթողիկոս զինքը դարձեալ անուանեց նուիրակ, այս անգամ Եւրոպայի թեմին համար, և այդ շրջանին՝ անիկա, Եւրոպայի բոլոր վիճակներուն մէջ քրդական պաշտօն մը կատարելէ յետոյ, տրամադիր էր գոհացում առնել այն փափաքին զոր, մասնաւոր փարիզի մէջ, զինքը մօտէն ճանչցող ու յարգողներ կը յայտնէին. այն էր զինքը տեսնել Եւրոպայի Հայոց Առաջնորդ ընտրուած, կեդրոնատեղի ունենալով Փարիզը: Բայց Փարիզի Հայութիւնը չգիտցաւ հարկ եղած նիւթական միջոցներուն հայթայթումը կազմակերպել որպէսզի այդ ծրագիրը իրականանար, ինչպէս որ տարիներ առաջ նոյն Փարիզի Հայութիւնը չէր գիտցած շատ աւելի համեստ ամսական գումար մը ապահովել կոմիտաս վարդապետի պէս հանճարեղ Հայոց մը, որ նոյնպէս կ'ուզէր մնալ Փարիզ և իր այնքան փայլուն կերպով հոն սկսած գործունէութիւնը շարունակել (և եթէ միացած ըլլար հոն, չէր իշխար այն աղիտաբեր հիւանդութեան մէջ որ տասնեւչորս տարի, մինչև իր մահը, զինքը ցաւագին ամուլթեան մը դատապարտեց): Երկու պարագային ալ, Փարիզի Հայութիւնը յանցաւոր գտնուեցաւ, թէ՛ երկու մեծ Հայերու հանդէպ, թէ՛ Հայ Դատին հանդէպ և թէ՛ նոյնիսկ ինքզինքին հանդէպ:

Թորգոմ Սրբազանի պէս հմուտ, հայրենասէր ու յանկուցիչ հայ եկեղեցական մը ի՞նչքան բազմազանօրէն ազգօգուտ դեր կրնար կատարել բովանդակ Եւրոպայի Հայութեան իբր Առաջնորդ, ու մասնաւոր փարիզի պէս քաղաքակրթական մեծ կեդրոնի մը և Ֆրանսայի ստուար ու բազմատարր գաղութին մէջ: Ան, յուսախար ու դառնացած, ելաւ գնաց. մենք կորուսեցանք մեծ պատահութիւն մը, ազգային դատը կորսնցուց մեծ ոյժ մը այս համաշխարհային կեդրոնին մէջ. բայց երուսաղէմի հայկական մեծ Տունն է որ շահեցաւ ամբողջ. ընտրուելով Պատրիարք՝

Թորգոմ Սրբազանը ուրիշ ձևով, բայց միշտ միևնույն նպատակին ձգտող գործունեություններ մեծագույն երախտաւոր-ներէն մին հանդիսացաւ այդ Հայ կրօնական, ազգային ու մտաւորական պանծալի Տան: Իր կեանքի վերջին ու փառաւորագոյն այդ շրջանին մէջ, իր բոլոր կարողութիւններն ու տաղանդները (վարչական, գրական, ճարտասանական, ուսուցչական) միացուցած՝ իրենց գերագոյն փթթումին մէջ դրաւ ի սպաս Ս. Յակոբեանց հինաւորեց Միաբանութեան ու Պատրիարքական մեծաշուք Աթոռին: Վերականգնման ճիգը, զոր իր հոյակապ վարպետը՝ Բարգէն Կիւլէսէրեան և Մեսրոպ Նշանեան Արքեպիսկոպոսներուն հետ՝ սկսած էր, Թորգոմ Պատրիարք չարուսակեց ու շքեղ բարձրութեան մը հասցուց: Դնելով գործը ամուր ու տեւական հիմքեր վրայ, այնպէս որ ինչքան ալ զինքը իր բոլոր յառկութիւններով փութարինող մը գտնել դժուար ըլլայ, Մեսրոպ Նշանեան ու Մկրտիչ Աղաւնեանի սրբազաններու պէս հմուտ ու փորձառու վաստակաւորներ և ժառանգաւորաց Վարժարանի երէկուան ու այսօրուան սաները, որոնց մէջ կան արգէն նշանակելի ուժեր, պիտի կարենան անշուշտ պահպանել և ընդլայնել ազգային, մշակութային ու

կրօնական տեսակէտով մեծապէս կարեւոր այդ գործը:

Քիչ պատկեր տեսած եմ այնքան խորապէս յուզիչ և այնքան վեհ իր տխրութեան մէջ, որքան լուստնկարը հանգուցեալ Թորգոմ Պատրիարքին անշնչացած մարմնոյն՝ իր դադողին վրայ տարածուած, փակ աչքերով տեղոյն ուժասպառ դէմքը յաւերժական քունին մէջ ընկղմած, և զոր կը պաշարեն վշտահար դէմքերն իր ձեռնադրած սարկուազներուն, Ընծայարանի նորագոյն շրջանաւարտներուն: Այդ երիտասարդ դէմքերը տողորուած են ծանր տխրութեամբ մը, անոնց աչքերը զսպուած արցունքներով մթագնած են: Բայց ի՞նչ ազնիւ հոգեկան ոյժ մը կը զգացուի այդ խոհուն զուլաններուն մէջ. ի՞նչ լըջութիւն կը նկատենք այդ նոյն ուսանողներուն խորը, ի՞նչ նուիրումի տենչ, կամքի և հաւատքի ի՞նչ կորով՝ իրենց հոգեւոր հայրը կորսնցուցած ըլլալու վշտին դառն տխրութեանը մէջէն ճառագայթող: Պէտք է յուսանք որ տասնցմէ պիտի ելլեն վաղը նոր Դուրեաններ և նոր Թորգոմներ: Այդ յոյսն է միայն որ կարող է քիչ մը մեղմացնել անսահման և անմխիթարելի ցաւը, որով այդ անգին Հայու կորուստը մեր սիրան անողորմարար կը ճմլէ:

Փարիզ, 19 Մարտ 1939

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ

Հարկ է որ ներսէն սկսի ամուր. ինչպէս ֆիզիկական կարգին՝ նոյնպէս բարոյականին համար անհրաժեշտ է այս պայմանը: — Անհասներն ու ազգերն երբ իրենց ներքին կեանքին մէջ բարեկարգ և ուժեղ չեն, չեն կրնար օգնուիլ ընկերային և տնտեսական խռատողութեան բնական:

Յրանի՜ այն ժողովուրդին, որ իր կեանքին ամենէն յուսահատական եւ նկատմամային մէկ բուականին կրնայ ծնիլ մահի ու սրտի սոսոյց արժանիքներով հզօր հոգիներու հոյլ մը, որ կարենայ ժողովի ցեղին ոյժին մասունքները, իսպառնպառ ջնջումէ փրկելու համար ազգին ազդեցական:

Հանրային գործիչին պարտականութիւնն է ուշադիր ըլլալ հասարակաց կարծիքին, որ երբ միշտ ստուգանիք չէ նմանութեան, բայց չափանիւշն է հաւաքական բարոյականութեան: Քննադատութիւններէ օգնուիլ եւ նախախնայներու ներքին փոքր՝ զիսց՝ զը միայն կրնայ գտնել մահու փառքին նամբսն:

«ԱՌԵՏԱՐԱՆԻ ԶԱՄԲԵՆ»